

Ντίνα Βαΐου - Κωστής Χατζημιχάλης, 1997, *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς - πόλεις, περιφέρειες και άτυπη εργασία*, Αθήνα, Εξάντας, σελ. 250.

Με τον περιεργο αλλά παραστατικό τίτλο *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς*, οι συγγραφείς Ντίνα Βαΐου και Κωστής Χατζημιχάλης καταπιάστηκαν με ένα θέμα σχεδόν αδιερεύνητο στη χώρα μας: Την άτυπη εργασία σε διαπλοκή της με την τυπική, σε συνδυασμό με την περιφερειακή της κατανομή στον ελλαδικό χώρο, με έμφαση στην ευελιξία των τοπικών αγορών εργασίας στη Βόρεια Ελλάδα. Σε δύο πόλους κινείται η ανάπτυξη του θέματος: α) στην άτυπη μη επίσημη εργασία που συμβολικά την εκπροσωπούν δύο ομάδες, i) οι φασονίστριες που τοποθετούν τη ραπτομηχανή παντού στο σπίτι και ii) οι Πολωνοί που μπορεί να είναι και Αλβανοί, και Βούλγαροι και Ιρακινοί, δηλ. στην ουσία παράνομοι μετανάστες που απασχολούνται ως εργάτες γης σε διάφορες εργασίες, και β) στη διερεύνηση μιας προσέγγισης που «διαμεσολαβεί» μεταξύ των ειδικών χαρακτηριστικών ενός τόπου και του γενικότερου χωροκοινωνικού πλαισίου. Στοιχεία όπως τοπικές αγορές εργασίας, γεωγραφικές διαφοροποιήσεις, εργασία, καθημερινή ζωή αποτελούν κεντρικά σημεία για τη μελέτη του χώρου. Η αντιμετώπιση της προβληματικής γίνεται από πολλές πλευρές και

με ποικίλες προσεγγίσεις όπως κοινωνιολογική, πολιτικής οικονομίας, περιφερειακής ανάπτυξης, πολεοδομίας και κοινωνικής γεωγραφίας, και γι' αυτό η σφαιρική αυτή εξέταση προσδίδει στη συγκεκριμένη μελέτη-έρευνα τη μοναδικότητα και πρωτοτυπία, αν μάλιστα σκεφθούμε ότι μέχρι τώρα η άτυπη εργασία, ως συνήθως μη δηλωμένη, εξετάζοταν μόνο στην οικονομική της διάσταση στο πλαίσιο της παραοικονομίας.

Η εργασία χωρίζεται σε έξι κεφάλαια. Στο πρώτο, με τον τίτλο «Κανονικότητες και αποκλίσεις», οι συγγραφείς δίνουν δείγματα των έντονων κοινωνικών και γεωγραφικών αλλαγών, που εντοπίστηκαν στις ελληνικές πόλεις και περιφέρειες από τη δεκαετία του '70 μέχρι σήμερα, και προσπαθούν να καταλάβουν τις συγκεκριμένες αλλά κρυφές ενδογενείς ιδιαιτερότητες στις ελληνικές πόλεις και περιφέρειες (σελ. 16).

Στο δεύτερο κεφάλαιο «Ο τόπος και η εργασία» ορθοθετούνται οι έννοιες: τόπος, χώρος, εργασία, άτυπες μορφές εργασίας, παραγωγικές δραστηριότητες και τοπικές αγορές εργασίας, με τρόπο ιδιαίτερα διεισδυτικό και πρωτότυπο μέσα από ένα κράμα κοινωνιολογικών και περιφερειακής ανάπτυξης προσεγγίσεων.

Τι, αλήθεια, είναι η άτυπη εργασία; Είναι δραστηριότητες που παράγουν προϊόντα ή υπηρεσίες νόμιμα ή και παράνομα, δεν καταγράφονται και επομένως φοροδιαφεύγουν, απασχολείται σ'αυτές εργατικό δυναμικό χαμηλά αμειβόμενο, όπως γυναίκες, μετανάστες, ξένοι, δεν ισχύουν γι' αυτούς συλλογικές συμβάσεις, δεν έχουν κοινωνική ασφάλιση, εργάζονται δηλαδή χωρίς κεκτημένα δικαιώματα (σελ. 35).

Και μόνο η περιχαράκωση της έννοιας στα παραπάνω δείχνει την έντονη κοινωνική διάσταση του φαινομένου και το ιδιαίτερο ενδιαφέρον που σήμερα εμφανίζει, όταν ο όγκος της άτυπης εργασίας συνεχώς αυξάνεται. Η σημερινή ευρεία διάδοση αυτού του τύπου εργασίας δίνει τη δυνατότητα ευελιξίας, ιδιαίτερα σε περιόδους οικονομικής ύφεσης αλλά και πολιτικών ανακατατάξεων, οι οποίες συνοδεύτηκαν και από αναγκαστικές μετακινήσεις πληθυσμών προς χώρες ανώτερου οικονομικού επιπέδου και πολιτικής σταθερότητας, που ωστόσο όμως αντιμετωπίζουν και αυτές προβλήματα ανεργίας. Σ' αυτές τις περιπτώσεις, η άτυπη εργασία λειτουργεί ως μία στρατηγική επιβίωσης για τις κοινωνικές εκείνες ομάδες που έχουν χαρακτηριστικά υψηλού κινδύνου κοινωνικού αποκλεισμού και αδυνατούν να ενταχθούν στην τυπική-επίσημη αγορά εργασίας. Λειτουργεί ακόμη και ως μηχανισμός κοινωνικής ενσωμάτωσης, αφού εξασφαλίζει κάποιο εισόδημα αλλά και επαφή με τον γηγενή πληθυσμό προκειμένου για μεταναστευτικούς πληθυσμούς, οι οποίοι χωρίς στηρίγματα, δίκτυα επικουρίας και με

έλλειμμα γλώσσας και ελληνικού εργασιακού κλίματος δεν μπορούν εύκολα να απασχοληθούν σε τυπικές εργασίες. Ταιριάζει, ωστόσο, αυτός ο τύπος εργασιακής πρακτικής και για όσους επιθυμούν το εύκολο και γρήγορο κέρδος και έχουν την τάση για «λούφα, κομπίνα, καταποσύνη και κλοπή του κράτους» (σελ. 217). Ασφαλώς, οι σχέσεις παραγωγής είναι ιδιόμορφες με κύριο χαρακτηριστικό τον έντονο ανταγωνισμό μεταξύ των εργαζομένων χωρίς κανένα κεκτημένο, ενώ οι εργοδότες έχουν μεγάλες δυνατότητες επιλογών.

Το τρίτο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στις άτυπες δραστηριότητες, την ευελιξία και την τοπική ανάπτυξη στο πλαίσιο της Νότιας Ευρώπης με αναφορές κυρίως στην Ισπανία, Γαλλία, Πορτογαλία και Ιταλία και ενκαιριακά στην Ελλάδα. Σ' αυτές τις χώρες κυριαρχεί η οικογενειακή γεωργία, και η γυναικεία απασχόληση, με τη γυναίκα ως «συμβοηθούν και μη αμειβόμενο μέλος», κατέχει σημαντική θέση στον καταμερισμό εργασίας - άλλωστε επισημαίνονται συνδυασμοί δραστηριοτήτων άτυπου χαρακτήρα που διαφοροποιούνται από τον έναν τόπο στον άλλον. Από την άλλη μεριά, τέσσερα επίπεδα ευελιξίας, ως προς την οργάνωση της παραγωγής, τη διαδικασία της εργασίας, τον γεωγραφικό καταμερισμό της εργασίας και το θεσμικό πλαίσιο, περιγράφουν και ερμηνεύουν το φαινόμενο της άτυπης εργασίας. Οι ευέλικτες μέθοδοι παραγωγής σε αντιπαράθεση αλλά και σε συσχετισμό με τη μαζική παραγωγή είναι γνώρισμα του καπιταλισμού που συνδυάζει ταυτόχρονα ευελιξίες και ακαμψίες. Η

τοπική ανάπτυξη στο πλαίσιο των αλλαγών στο γεωγραφικό καταμερισμό της εργασίας χαρακτηρίστηκε από ιδιαιτερότητες που οφείλονται στη μορφή της καπιταλιστικής ανάπτυξης - μάλλον τυχαία -, όπως επέκταση της μικρής κλίμακας βιοτεχνιών σε περιοχές εκτός μεγαλουπόλεων, τρέχουσες συναλλαγές στη γεωργία και ανάπτυξη τουριστικών υπηρεσιών.

Ωστόσο, οι πολιτικές τοπικής ανάπτυξης με δύο κύριες κατευθύνσεις: (i) αναγνώριση κάποιου τοπικού δυναμισμού και αναζήτηση τρόπων που θα τον στηρίξουν, (ii) αντίληψη ότι οι τοπικές πρωτοβουλίες αποτελούν δούρειο ίππο στο κενόνσιανό παρεμβατικό κράτος, οφείλουν να γίνουν ανταγωνιστικές για να επιβιώσουν και να προσαρμοστούν στις νεοφιλελεύθερες επιλογές (σελ.73). Το φαινόμενο της Τρίτης Ιταλίας, με τις ανανεωτικές μικρομεσαίες επιχειρήσεις και τα πυκνά τοπικά δίκτυα συνεταιρισμού, είναι ένα ιδιόμορφο παράδειγμα τοπικής ανάπτυξης που βασίστηκε (α) στη μεμονωμένη διάσπαση της παραγωγής μεγάλων και μεσαίων επιχειρήσεων και διάχυση επί μέρους τμημάτων σε υπεργολαβικές επιχειρήσεις και (β) στα δίκτυα μικρομεσαίων μεταποιητικών επιχειρήσεων που αναπτύσσονται σε ορισμένες περιοχές.

Η περίπτωση της Τρίτης Ιταλίας - έξω από την κλασική διάκριση Βορρά-Νότου - δεν μπορεί να αποδοθεί αποκλειστικά στη βιομηχανική δομή και στις βιομηχανικές σχέσεις, αλλά στη συμπληρωματικότητα άλλων παραγόντων και στην κοινωνική συγκρότηση της τοπικής αγοράς. Βασίστηκε στις βιομηχανικές ΜΜΕ, στην εντατική

γεωργία και τον τουρισμό και στον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας με σημαντική συμμετοχή των γυναικών που με τις χαμηλότερες αμοιβές άφησαν περιθώρια ανάπτυξης μεγάλα. Ορισμένα χαρακτηριστικά, εξάλλου, που δεν είναι κοινά σε άλλες περιοχές, όπως είναι η σταθερή τοπική κοινωνία από τη δεκαετία του '50, αφού δεν είχε μεταναστευτικές εκροές, και η πολιτική σταθερότητα, ευνόησαν τις ΜΜΕ και την οικογενειακή και συνεταιριστική παραγωγή. Οι άτυπες λοιπόν δραστηριότητες συναρτώνται άμεσα με το θεσμό της οικογένειας, γιατί διευκολύνουν τέτοιες πρακτικές, αλλά και γιατί μπορούν ως ένα βαθμό να ερμηνεύσουν τη γεωγραφική διαφοροποίησή τους.

Οι τοπικές αγορές εργασίας στη Μακεδονία και Θράκη στο σύνολό τους εξετάζονται στο τέταρτο κεφάλαιο. Με τη βοήθεια στατιστικού υλικού επισημαίνονται οι αλλαγές που έχουν συντελεστεί στο γεωγραφικό καταμερισμό της εργασίας με σημαντικές διαρθρωτικές αλλαγές στη γεωργία και βιομηχανία, με χαρακτηριστικά (i) την πληθυσμιακή και παραγωγική ανάκαμψη σε αρκετές μη αστικές περιοχές, (ii) τη σταδιακή διεύθυνση σε ορισμένες κατηγορίες βιομηχανικών καταναλωτικών προϊόντων όπου οι ΜΜΕ ήταν ιδιαίτερα αποδοτικές και (iii) την κρατική παρέμβαση μέσω της κατανομής των δημοσίων επενδύσεων, της νομοθεσίας κινήτρων και της κατασκευής μεγάλων έργων. Αυτές οι εξελίξεις ενίσχυσαν τη γεωγραφική και κοινωνική διαφοροποίηση στο εσωτερικό της Βόρειας Ελλάδας με τρεις διακρίσεις: (i) ανεπτυγμένες αστικές περιο-

χές, (ii) περιθωριοποιημένες αγροτικές περιοχές, (iii) ενδιάμεσες περιφέρειες με μεσαίου μεγέθους αστικά κέντρα και μεγάλες ημιαστικές αγροτικές περιοχές.

Η πολυαπασχόληση και η αύξηση της εξωαγορικής απασχόλησης συνέτειναν στη δημιουργία ΜΜΕ σύγχρονων και παραδοσιακών, αλλά και εξαρτημένων από τις υπεργολαβίες (φασόν), όπως και επιχειρήσεων που αποτελούν δίκτυο, που αναπτύσσουν έναν οριζόντιο τοπικό καταμερισμό εργασίας και ακόμη επιχειρήσεων που εμφανίζουν συγκεντρωτισμό σε περιοχές που ειδικούνται σε ένα προϊόν. Το κόστος της εργασίας χαρακτηρίζεται χαμηλό, γιατί η υπερπροσφορά εργατικού δυναμικού, κυρίως στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, εντοπιζόταν στο γυναικείο πληθυσμό και στην εθνότητα (Μουσουλμάνοι). Και άλλα, όμως, στοιχεία, όπως είναι η ελλιπής εκπαίδευση, η πολυαπασχόληση με υψηλά μάλιστα ποσοστά εποχιακής απασχόλησης, συνέτειναν στο φθινό κόστος εργασίας σ' αυτές τις περιοχές και στις έντονες κλαδικές και γεωγραφικές διαφοροποιήσεις.

Δεν πρέπει, ασφαλώς, να παραγνωρίζουμε το ρόλο που έπαιξε ο προσωρινός εποικισμός, που με τη «νέα ηθική της εργασίας» και τη μεταφορά τεχνολογίας συνέβαλε στην οικονομική ανάπτυξη της περιοχής.

Σήμερα «οι ευελιξίες στις τοπικές αγορές εργασίας στη Βόρεια Ελλάδα οφείλονται στις έντονες διαρθρωτικές αλλαγές που άρχισαν την περίοδο 1973-1988 με την εμφάνιση του εύθραυστου «ενδιάμεσου δυναμισμού» ο οποίος έδειξε τα όριά του στη διετία

1988-1990 για να εμφανίσει σαφή δείγματα κρίσης μετά το 1991» (σελ. 128).

Οι συγγραφείς γίνονται πιο συγκεκριμένοι στο πέμπτο κεφάλαιο για τις τοπικές αγορές εργασίας και τις ευελιξίες που τις χαρακτηρίζουν, δηλαδή τη διαπλοκή τυπικών και άτυπων μορφών παραγωγής που θα επιτρέψει την κατανόηση ανάπτυξης συγκεκριμένων τόπων με την επιτόπια έρευνά τους σε τρεις περιοχές της Βόρειας Ελλάδας: τη Θεσσαλονίκη, την Ημαθία και Πέλλα και την Καστοριά. Προφανώς, σε κάθε περιοχή κυριαρχούν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, όπως στη Θεσσαλονίκη, όπου η έμφαση επικεντρώνεται «στη βιομηχανική παραγωγή που δεν φαίνεται», γιατί λειτουργούν τα δίκτυα υπεργολαβιών. Στην Ημαθία και Πέλλα είναι έντονη η παρουσία ξένων εργατών, κυρίως Πολωνών και Αλβανών, οι οποίοι απασχολούνται στους αγρούς, στοιχείο που συνέβαλε στην αναδιάρθρωση της γεωργικής παραγωγής, αφού τις εργασίες αυτών δεν τις ήθελαν οι ντόπιοι. Με τις χαμηλές αποδοχές και το εξοντωτικό ωράριο απασχόλησης συνέβαλαν σημαντικά στην ανάπτυξη της περιοχής.

Στην Καστοριά, τέλος, αναδειχνεται η σχέση τοπικού και παγκόσμιου, αφού η τοπική ειδίκευση στη γουνοποιία είχε αγορές διάθεσης και στο εξωτερικό, όπως και πολυαπασχόλησης στη γούνα και τη γεωργία, και αυτός ο συνδυασμός εξασφαλίζει την ευελιξία.

Οι ευελιξίες λοιπόν, αποτέλεσμα των άτυπων απασχολήσεων και της διαπλοκής τους με τις τυπικές, έδωσαν στοιχεία ανάπτυξης σε ορισμένες περιοχές. Ωστόσο, στο καθαρό ανθρώπινο επίπεδο, το τίμημα ήταν μεγάλο:

χαμηλές αποδοχές, εξοντωτικά ωράρια, κοινωνική περιθωριοποίηση κυρίως για τους ξένους και εν πολλοίς παράνομους μετανάστες. Αλλά και για τους ντόπιους η κατάσταση δεν είναι αισθητά καλύτερη. Οι γυναίκες φασονίστριες ή απασχολούμενες ως συμβοηθούσα μέλη μη αμειβόμενα στις αγροτικές ή οικογενειακές επιχειρήσεις αποτέλεσαν για ορισμένες περιοχές το κυρίαρχο εργατικό δυναμικό, χωρίς ωστόσο κεκτημένα και χωρίς συνδικαλιστική προστασία, αφού τα συνδικάτα επιμένουν σε στερεότυπα που αναγνωρίζουν ως φορείς διεκδικήσεων μόνο όσους απασχολούνται με τυπικές σχέσεις εργασίας, δηλαδή κυρίως τη μισθωτή ανδρική εργασία.

Οι συγγραφείς θέτουν ανοικτά ερωτήματα που μια μελλοντική έρευνα ασφαλώς θα δώσει απαντήσεις, κι αυτή η διερεύνηση δεν πρέπει να σταματήσει.

Είναι το όλο εγχείρημα πολύ σημαντικό, γιατί με συστηματικό τρόπο από το θεωρητικό στο γενικό και εν συνεχεία στο ειδικό οι συγγραφείς φώτισαν το φαινόμενο: άτυπη εργασία και ευελιξία σε συνάρτηση με τον τόπο και το

χώρο από πολλές οπτικές. Ανέδειξαν όχι μόνο την οικονομική πλευρά αλλά και την κοινωνική και πολιτικο-ιδεολογική, ενώ με ιστορικά και συγκριτικά στοιχεία στήριξαν τα επιχειρήματα και τις ερμηνείες τους. Η τεκμηρίωση, άλλωστε, της μελέτης τους είναι πλήρης, πολύπλευρη και σύγχρονη και δείχνει την εντιμότητα των συγγραφέων στο χειρισμό του υλικού τους, στην επισήμανση των αδυναμιών όπου δεν μπορούσαν να τις ξεπεράσουν, στην αγωνία τους να φωτίσουν όλες τις πλευρές του φαινομένου και στη φιλοσοφία τους ότι δεν υπάρχει μόνο μία εκδοχή. Στα ανοικτά ερωτήματα που θέτουν οι συγγραφείς μπορούν να προσθέσουν, σε μια μελλοντική διερεύνηση, την οπτική του τομέα της οργάνωσης αυτών των ΜΜΕ που έχουν ως κύριο χαρακτηριστικό την άτυπη απασχόληση και τις ευελιξίες και ιδιαίτερα όπου διαπλέκεται το τυπικό με το άτυπο. Ασφαλώς, θα αποδειχθεί χρήσιμη και αυτή η πτυχή.

Κούλα Κασιάτη

Καθηγήτρια Κοινωνιολογίας
Παντείου Πανεπιστημίου